

حکمت صدرایی و کلام شیعه

قاسم اخوان نبوی

شناسنامه پژوهشی اثر

عنوان تحقیق: حکمت صدرایی و کلام شیعه

پژوهشگر: دین پژوهی، گروه علمی: کلام

محقق: قاسم اخوان نبوی

ارزیابان علمی: آقایان عبدالحسین خسروناه و عزالدین رضائزاد

مدت انجام تحقیق: یک سال و نیم

حکمت صدرایی و کلام شیعه

قاسم اخوان نبوی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

طراح جلد: سید ابوالحسن نوری نجفی

چاپ اول: ۱۳۹۱

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۱۶۱-۳

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: حرکت واژه پرداز اندیشه

سرشناسه: اخوان نبوی، قاسم، ۱۳۹۱-

عنوان و نام پدیدآور: حکمت صدرایی و کلام شیعه / قاسم اخوان نبوی،

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ۲۶۸ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۱۶۱-۳ / بها: ۵۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیلد - یادداشت: کتابنامه. یادداشت: مجلد.

موضوع: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم

موضوع: کلام شیعه امامیه -- اثر حکمت متعالیه ۱۰۵۰-۹۷۹ ق. -- تأثیر -- کلام شیعه امامیه.

موضوع: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۱۰۵۰-۹۷۹ ق. -- نقد و تفسیر.

موضوع: حکمت متعالیه. موضوع: کلام شیعه امامیه -- اثر حکمت متعالیه.

شناسه افزودن: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ردمکدندی کنگر: ۱۳۹۱ ۳۸۱۶۱۳۳ BBR

ردمکدندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کاتالوگی ملی: ۳۳۳۳۳۱

تهران: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلخن: ۸۸۵-۵۴۰۲ - ۸۸۵-۳۳۳۱

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
بخش اول.....	۱۹
فصل اول: کلیات.....	۲۱
۱. طرح مسئله.....	۲۱
۲. حکمت صدرایی.....	۲۷
۳. امتیازات حکمت متعالیه.....	۲۸
۴. کلام شیعه.....	۲۹
فصل دوم: بسترشناسی تاریخی و معرفتی کلام فلسفی شیعه.....	۳۳
بسترهای تاریخی و معرفتی کلام فلسفی شیعه.....	۳۳
بسترهای تاریخی و معرفتی حکمت صدرایی.....	۴۱
مبانی و اصول مهم حکمت صدرایی.....	۵۷
۱. اصالت وحدت وجود و تشکیک آن.....	۵۷
۲. حرکت جوهری.....	۵۸
۳. علم.....	۶۵
۴. نفس و قوای نفسانی.....	۶۶
۵. امکان فقری.....	۶۷
۶. نحوه ارتباط معلول به علت.....	۶۹
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۷۰

فصل سوم: تأثیر کلام فلسفی شیعه بر حکمت صدرایی	۷۳
آموزه‌های کلامی شیعه	۸۰
۱. مبداشناسی	۸۰
۱-۱. حکمت و عدل الهی	۸۱
۱-۲. صدور اعمال انسان	۸۲
۱-۳. کلام خدا	۸۴
۱-۴. قضا و قدر	۸۴
۲. راهنمای فکری	۸۵
۳. مبداشناسی	۸۶
فصل چهارم: اندیشه‌های دینی و کلامی دوران ملاصدرا	۸۷
نظام فلسفی میرداماد	۸۹
آموزه‌های شیعی	۹۱
دیدگاه‌های کلامی	۹۴
مفهوم خداوند	۹۵
اثبات خداوند	۹۸
صفات خداوند	۹۸
مسئله بداء	۱۰۱
پدید آمدن بداء در تکوینات	۱۰۳
تحلیل عقلی	۱۰۵
تحلیل نظریه نفس فلکی	۱۱۲
تحلیل بداء از رهگذر علم اعداد و حروف	۱۱۳
علم خداوند	۱۱۵
مسئله جبر و اختیار	۱۱۷
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۱۲۰
بخش دوم: بررسی و تبیین مناسبات حکمت صدرایی و کلام شیعه	۱۲۳
طرح مسئله	۱۲۵
فصل اول: خداشناسی	۱۲۹
۱-۱. دیدگاه متکلمان درباره واجب‌الوجود	۱۲۹

- ۱-۲. تقسیم موجود..... ۱۳۲
- ۱-۳. اختلاف نظر حکمت صدرایی و کلام فلسفی..... ۱۳۵
۲. اثبات وجود خدا..... ۱۴۳
- ۲-۱. ریشه نیازمندی اشیاء به علت..... ۱۴۸
۲. صفات خداوند..... ۱۵۶
۴. علم باری تعالی به مخلوقات..... ۱۶۰
- ۴-۱. دیدگاه بوعلی..... ۱۶۱
- ۴-۲. کیفیت علم واجب تعالی به جزئیات..... ۱۶۴
- ۴-۳. نظر شیخ اشراق..... ۱۶۷
- ۴-۴. تفاوت میان بوعلی و شیخ اشراق در علم واجب به غیر..... ۱۶۹
- ۴-۵. دیدگاه حواجه نصرالدین طوسی..... ۱۶۹
- ۴-۶. نظر صدر المتألهین..... ۱۷۰
- ۴-۷. علم قبل از ایجاد..... ۱۷۳
۵. رابطه خدا با جهان..... ۱۷۶
- ۵-۱. دیدگاه متکلمان..... ۱۷۶
- نقد دیدگاه متکلمان..... ۱۷۷
- ۵-۲. تقسیم فعلی حق تعالی از نظر ملاصدرا..... ۱۸۱
- ۵-۳. هماهنگی برهان با دلایل نقلی در مسئله غایتی نظام آفرینش..... ۱۸۲
- ۵-۴. معنای مقصود بالذات بودن خداوند..... ۱۸۳
- ۵-۵. دیدگاه ملاصدرا درباره نحوه فاعلیت حق تعالی..... ۱۸۵
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... ۱۸۸
- فصل دوم: راهنماشناسی..... ۱۹۵
۱. فایده و ضرورت وجود امام..... ۱۹۸
۲. استدلال بر وجوب وجود امام..... ۱۹۹
۳. اعتقاد به مهدویت..... ۲۰۸
۴. رد اعتراض بر غیبت امام دوازدهم..... ۲۱۰
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... ۲۱۳
- فصل سوم: فرجام‌شناسی (معاد)..... ۲۲۱

۲۲۲.....	۱. دیدگاه ابن سینا.....
۲۲۲.....	۲. دیدگاه شیخ اشراق.....
۲۲۴.....	۳. دیدگاه صدرالمآلهین.....
۲۲۹.....	۴. نتیجه اصول یازده گانه.....
۲۳۰.....	۵. رجعت.....
۲۳۱.....	۵-۱. معنای لغوی و اصطلاحی «رجعت».....
۲۳۱.....	۵-۲. دلایل ضرورت رجعت.....
۲۳۲.....	جمع بندی و نتیجه گیری.....
۲۳۳.....	بخش سوم: سیر اجمالی مناسبات حکمت صدرایی و کلام شیعه تا عصر حاضر.....
۲۴۰.....	از مکتب اصفهان تا عصر حاضر.....
۲۴۷.....	جمع بندی و نتیجه گیری.....
۲۴۹.....	کتابنامه.....
۲۵۵.....	فهرست آیات.....
۲۵۹.....	فهرست روایات.....
۲۶۱.....	نمایه.....

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار نظامی براساس ارزش‌های معنوی و احکام الهی در ایران، بار دیگر تفکر دینی، به عنوان اندیشه‌ای امیدزا، حیاتبخش و متقوی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید.

تجدید حیات اندیشه و حیاتی و ارزش‌های معنوی، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشر پرداخته و نظام‌های استوار بر آنها گردید.

بایستگی تحقیق دقیق، جامع و منسجم، درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظام‌های اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این دستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های دینی، به منظور تبیین عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت تکریم‌اقتدار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی - پژوهشی و آموزشی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بدین منظور، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، که نهادی علمی و غیرانتفاعی است، در قالب پنج پژوهشکده حکمت اسلامی، دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی، در سال

پژوهش‌های جوان در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشکده دین پژوهی، که مشتمل بر سه گروه علمی با عنوان‌های «قرآن پژوهی»، «کلام» و «منطق فهم دین» است، در جهت تحقق اهداف ذیل فعالیت می‌کند:

۱. باز پژوهی و باز پیرایی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
۳. ایجاد بست مناسب برای تعمیق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
۴. پاسخ به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛
۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی. در راستای این پیراستگی و بالندگی اندیشه دینی، هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آنرا به اعضای هیئت علمی خود یا محققان عرصه دین پژوهی واگذار می‌کنند و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، به جهت دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین پژوهی، آنرا به چاپ و نشر می‌رسانند.

تحقیق حاضر براساس فرآیند پژوهشی مذکور و در راستای اهداف پژوهشکده و به قلم محقق ارجمند جناب آقای قاسم اخوان نبوی به انجام رسیده است.

کلام شیعه نخستین مایه‌های خود را از قرآن و سنت نبوی و امامان می‌گیرد؛ اما بر اثر تعامل با فرهنگ‌ها و مکاتب دیگر، به‌خصوص فلسفه، قوام می‌یابد. کلام شیعه، به‌خصوص کلام فلسفی از یک‌سوی مسائل از مکتب‌های فلسفی دوره اسلامی بوده است و از سوی دیگر فلسفه اسلامی، به‌خصوص حکمت صدرایی، در بخش الهیات، در مقام تبیین بُعد الهیاتی دین می‌باشد و مهم‌ترین پیش‌فرض آن قرآن و سنت نبوی و تعالیم ائمه (علیهم السلام) است که از منابع اصلی کلام شیعه‌اند. از این‌رو، هدف از این پژوهش بررسی رابطه و مناسبات بین حکمت صدرایی و کلام شیعه است و به بررسی و تبیین تأثیر مبانی حکمت صدرایی بر کلام شیعه می‌پردازد. براساس آنچه بیان شد ضرورت تحقیق نیز روشن می‌شود؛ زیرا با توجه به اینکه این دو علم ظریف و بستر یکسانی در مقام تحقیق دارند و دارای عوامل مشترکی به حسب این بستر

هستند. بررسی و تبیین ارتباط این دو نظام فکری با یکدیگر ضرورت پیدا می‌کند. براساس فرضیه این تحقیق، نسبت کلام شیعه با حکمت صدرایی مانند نسبت ماده و صورت است، به این معنا که مکتب ملاصدرا مبتنی بر قالب و نظام و پیش‌فرضی است که رکن اصلی آنرا آموزه‌های مطرح در کلام شیعه تشکیل می‌دهد. در حقیقت ساختار نظام معرفتی صدرا در جهت تبیین و توجیه این آموزه‌هاست و از این جهت حکمت صدرایی همچون صورتی برای کلام شیعه است. به عبارت دیگر، این دو علم اگرچه در مقام تعریف با یکدیگر تمایز دارند در مقام تحقق، کلام شیعه یکی از عوامل مهم و اساسی در شکل‌گیری حکمت صدرایی، در بستر تاریخی و معرفتی است که این مکتب در آن بستر شکل گرفته است.

برای تبیین این فرضیه در بخش اول تعریفی از حکمت صدرایی و کلام شیعه ارائه و سپس سیری از بستر تاریخی و معرفتی شکل‌گیری هر یک بیان شده است. در انتها نیز تأثیر کلام شیعه بر حکمت صدرایی مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش دوم تأثیر حکمت صدرایی بر کلام شیعه تبیین و در خاتمه نیز سیر اجمالی تطورات حکمت صدرایی تا عصر حاضر بیان شده است.

با تشکر از مؤلف محترم، جناب آقای قاسم اخوان نبوی و شورای علمی گروه و ارزیابان محترم، جناب حجج اسلام آقایان عبدالحسین خسروپناه و عزالدین رضانژاد و همچنین با تشکر از سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که عهده‌دار آماده‌سازی، انشار و توزیع این اثر است از خداوند منان توفیق روزافزون محقق گرامی را خواهانیم.

گروه کلام

پژوهشکده دین پژوهی

مقدمه

ارتباط علوم با یکدیگر از مباحث مطرح در عرصه علوم و معارف است و در منطق سستی نیز به آن توجه شده است. منطقیون برای تبیین آن، بحث از اختلاف و تمایز علوم و اشتراک علوم را طرح و معیارهایی برای تمایز و تناسب علوم با یکدیگر ذکر کرده‌اند. عمده‌ترین معیار تمایز و اختلاف علوم موضوعات علوم دانسته شده است، هرچند از اختلاف اغراض و اهداف علوم نیز سخن به میان آمده است.

براین اساس، پاره‌ای از علوم مابین با علوم دیگر و برخی نسبت به برخی دیگر در مرتبه مساوی است و در میان برخی از آنها نیز نسبت عموم و خصوص برقرار می‌باشد.^۱ در دوران جدید اصل تمایز و اختلاف علوم، مورد توجه معرفت‌شناسان و فیلسوفان علم نیز هست، با این تفاوت که آنان عمده‌ترین ملاک تمایز علوم را مدت و روش آنها دانسته و برای روش‌شناسی ارزش ویژه‌ای قائل شده‌اند.

بنابراین، دراین پژوهش، که به مسئله ارتباط حکمت صدرایی و کلام شیعه پرداخته است، سعی برآن است تا از معیارهایی برای ارتباط علوم با یکدیگر استفاده کند که منطقیون و فلاسفه علم هم آنها را ذکر کرده‌اند. ازاین‌رو، ارتباط حکمت صدرایی و کلام شیعه را از سه جهت می‌توان بررسی کرد: موضوع،

۱. بوعلی سینا: *نجات*؛ بخش منطق، ص ۱۳۹-۱۴۲.

اغراض و روش. برای روشن شدن بحث ضروری است وجوه تمایز و اشتراک فلسفه و کلام بررسی شوند. باید توجه کرد که اگر به این دو علم از جهت تعریف و موضوع و اهداف بنگریم، شاید بتوان گفت این دو با یکدیگر اختلاف و تمایز دارند، اما از حیث مسائل و در مقام تحقیق، به خصوص در مباحث الهیات بالمعنی الاخص، با یکدیگر وجوه مشترکی دارند.

البته تا قبل از زمان **خواجه نصیرالدین طوسی** کلام با فلسفه تمایزاتی داشت. از جمله آنکه از نظر روش بیشتر جدلی بود. اما از زمان **خواجه نصیر** کلام به فلسفه نزدیک تر شد و به مرور زمان این دو یکی شدند. به نظر می رسد بر همین اساس است که **محقق لاهیجی** در **گوه مراد**، کلام را به دو قسم «کلام متقدمان و متأخران» تقسیم کرده و موضوع کلام متقدمان را اوضاع شریعت و موضوع کلام متأخران را «موجود بما هو موجود» دانسته و نتیجه گرفته است که «کلام متقدمان با فلسفه از نظر موضوع تمایز و کلام متأخران با آن متحد می باشد.»^۱ همچنین در **شوارق** پس از نقل و بررسی آراء درباره موضوع علم کلام معتقد است:

رای صحیح این است که میان کلام و فلسفه الهی از نظر موضوع تفاوتی گذاشته نشود زیرا موضوع هر دو علم موجود بما هو موجود بشمار می آید.^۲

البته برخی معاصران با نقد این دیدگاه بیان داشته اند که کلام اسلامی از همان قرن اول در میان مسلمانان پدید آمد. در آغاز پیدایش این علم به هیچ وجه مباحث مربوط به احکام کلی وجود، که در فلسفه اولیه مورد بحث واقع می شود، مطرح نبود. طرح این مباحث در متون کلامی مربوط به دوره های بعد است، که می توان آن را از مبادی و مقدمات علم کلام دانست؛^۳ به طوری که از زمان **خواجه نصیرالدین طوسی** مسائل فلسفی از مبادی استدلال های کلامی بوده و نقش تعیین کننده ای در بحث های کلامی ایفاء کرده است. این اصل در

۱. عبدالرزاق لاهیجی: **گوه مراد**، ص ۱۸-۲۰.

۲. همان: **شوارق الهمام**، ص ۱۱.

۳. علی ربانی: **مدخل علم کلام**، **کیهان اندیشه خرداد و تیر ۱۳۷۱**، شماره ۴۲ ص ۹۲.

خصوص حکمت متعالیه صدرایی عمیق‌تر و فراگیرتر است؛ زیرا به نظر می‌رسد اگر متکلم نسبت به مباحثی مانند اصالت وجود، تشکیک در وجود، وجود رابط و مستقل، ویژگی‌های هستی ممکن و واجب، وحدت و اقسام آن، علت و معلول، امتناع دور و تسلسل، ویژگی‌های هستی مادی و مجرد، اقسام سبق و لاحق و... آگاهی کافی نداشته باشد، از عهده تحقیق درباره مسائل خداشناسی و توحید بر نخواهد آمد.

با توجه به آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد میان کلام شیعه و حکمت صدرایی وجوه مشترکی در مباحث وجود و صفات خداوند و مباحث مربوط به معاد می‌توان یافت و سایر مباحث کلامی مانند نبوت و امامت در حقیقت به خداشناسی بازمی‌گردند؛ زیرا همگی مصادیق و مظاهر صفات الهی چون عدل، حکمت، رحمت و لطف هستند. به همین جهت، مباحث یادشده همان‌گونه که در متون کلامی مورد بحث قرار گرفته‌اند در متون فلسفی نیز مطرح شده‌اند و با توجه به اینکه فلاسفه بر پایه مادی یقینی و اصول برهانی موضوعات دینی را بررسی می‌کنند، در این‌ای این رسالت کلامی (کسب معرفت تفصیلی و تحقیقی در زمینه عقاید دینی) از مکلمان موفق‌تر بوده‌اند.^۱

به عبارت دیگر، اگر فلسفه اسلامی را به معنای سازگاری آموزه‌های فلسفی با معارف دینی بدانیم، در این صورت فلسفه اسلامی قابلیت دفاع از آموزه‌های وحیانی و نبوی را دارد و می‌تواند مبادی دینی و معارف عقیدتی اسلام را اثبات کند و مستدل سازد. هرچند فلسفه در مرحله اثبات صدق و کذب این گزاره‌ها از وحی و آموزه‌های وحیانی کمک نمی‌گیرد اما قابلیت اثبات بخش مهمی از اصول اعتقادی را از طریق برهان عقلی دارد. برای نمونه، مسائل خداشناسی، توحید، ضرورت بعثت انبیا و اثبات کلیات معاد، که در کلام از طریق براهین عقلی و نقلی اثبات شده است، به نحوی عمیق‌تر و دقیق‌تر در فلسفه اسلامی با قیاس‌های برهانی تبیین و اثبات می‌شود؛ به‌ویژه اینکه بسیاری از مسائل کلام اسلامی رابطه تنگاتنگی با عقل دارد و با برهان عقلی قابل اثبات

۱. همان، «تشابه و تمایز علم کلام»، کیهان اندیشه نووردین و اردیبهشت ۱۳۷۲، شماره ۴۷، ص ۹۸.

و تبیین است. براین اساس، فلسفه به لحاظ ماهیت عقلی و برهانی‌اش، در این موارد نقش اثباتی دارد و در واقع، بخشی از وظایف علم کلام را برعهده می‌گیرد. این همان نقطه تلاقی و اشتراک فلسفه و کلام است.

با توجه به مطالب ذکر شده، فرضیه این تحقیق آن است که نسبت کلام شیعه با حکمت صدرایی مانند نسبت ماده و صورت است، به این معنا که مکتب ملاصدرا مبتنی بر قالب و نظام و پیش‌فرضی است که رکن اصلی آنرا آموزمهای مطرح در کلام شیعه تشکیل می‌دهد. در حقیقت، ساختار نظام معرفتی صدرا در جهت تبیین و توجیه این آموزه‌هاست و از این جهت، حکمت صدرایی همچون صورتی برای کلام شیعه است؛ به عبارت دیگر این دو علم اگرچه در مقام تعریف با یکدیگر تمایز دارند، در مقام تحقق، کلام شیعه یکی از عوامل مهم و اساسی در شکل‌گیری حکمت صدرایی، در بستر تاریخی و معرفتی است که این مکتب بر آن ستر شکل گرفته است.

برای تبیین این فرضیه، پژوهش حاضر در دو بخش ارائه شده است. بخش کلیات موضوع شامل سه فصل (طرح مسئله، بسترشناسی تاریخی و معرفتی کلام فلسفی شیعه و حکمت صدرایی) و بخش دوم به بررسی و تبیین مناسبات حکمت صدرایی و کلام شیعه در چهار فصل (خداشناسی، راهنماشناسی، فرجام‌شناسی و سیر اجمالی مناسبات حکمت صدرایی و کلام شیعه تا عصر حاضر) به همراه جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پرداخته است.

البته ذکر این نکته ضروری است که هرچند کلام شیعه نخستین مایه‌های خود را از قرآن و سنت نبوی و امامان می‌گیرد اما بر اثر تعامل با فرهنگ‌ها و مکاتب دیگر به‌خصوص فلسفه قوام می‌یابد. کلام شیعه، به‌خصوص کلام فلسفی، از یک سو متأثر از مکتب‌های فلسفی دوره اسلامی بوده است و از سوی دیگر فلسفه اسلامی، به‌ویژه حکمت صدرایی، در بخش «الهیات بالمعنی الاخص»، در مقام تبیین بُعد الهیاتی دین است و مهم‌ترین پیش‌فرض آن تعالیم قرآن و سنت نبوی و ائمه (ع) - به مثابه منابع اصلی کلام شیعه - است؛ از این رو هدف از این پژوهش، بررسی رابطه و مناسبات بین حکمت صدرایی

و کلام شیعه است و به بررسی و تبیین تأثیر مبانی حکمت صدرایی بر کلام شیعه می‌پردازد. براساس آنچه بیان شد ضرورت تحقیق نیز روشن می‌شود؛ زیرا با توجه به اینکه این دو علم ظرف و بستر یکسانی در مقام تحقق دارند و دارای عوامل مشترکی به حسب این بستر هستند، بررسی و تبیین ارتباط این دو نظام فکری با یکدیگر ضرورت پیدا می‌کند.

در پایان از ارزیابان محترم جناب حجج اسلام آقایان دکتر عبدالحسین خسروپناه و دکتر عزالدین رضائزاد، که از راهنمایی‌های ایشان بهره برده‌ام، کمال تشکر را دارم.

قاسم اخوان نبوی